

ZİYAEDDİN FAHRİ'NİN 'SOSYALİST' GÖKALP'İ: ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet Alperen CAN*

Atf: Can, Ahmet Alperen. "Ziyaeddin Fahri'nin Sosyalist Gökalp'ı: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Sosyologca*, Sayı 28 (2024), s. 189-204.

ÖZ: Osmanlı modernleşme dönemi entelektüeli Ziya Gökalp, millî iktisat anlayışı etrafında solidarizmi teklif etmiştir. Bu solidarist düşünceler, Türkiye'de yerli sosyalizm tartışmalarının yükseldiği 1960'lı yıllarda, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu tarafından esasında sosyalizm olarak değerlendirilebileceği şeklinde yorumlanmıştır. Oysa Gökalp, sosyalizmi; özel mülkiyetin ilgası, milliyet muarızlığı ve halkı proletaryaya indirgemesi gibi hususlarda eleştirmektedir. Fındıkoğlu, bu tartışmaların, yalnız sosyalizmin bir türüne ait olduğunu iddia etmiş, Gökalp'ın öz itibarıyla sosyalizme temayülü bulunduğunu, devletin iktisada müdahale etmesi düşüncesi, içtimai mülkiyet ve temettü fazlası kavramlarını kullanmasından hareketle temellendirmiştir. Bu yorumlama girişiminde, Gökalp'ın iktisatta adem-i merkezîyetçiliğe meylettiği son yazıları dikkate alınmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Solidarizm, Milliyetçilik, Sosyalizm, Milli İktisat, Liberalizm.

Ziyaeddin Fahri's 'Socialist' Gökalp: A Critical Assessment

ABSTRACT: Ziya Gökalp, an intellectual of the Ottoman modernization period, proposed solidarism around the concept of national economy. These solidarist ideas were interpreted by Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu in the 1960s, when discussions on domestic socialism were on the rise in Turkey, as being essentially socialism. However, Gökalp criticizes socialism for its abolition of private property, its opposition to nationality and its reduction of the people to the proletariat. Fındıkoğlu claimed that these discussions belonged only to a form of socialism and justified Gökalp's tendency towards socialism on the basis of the idea of state intervention in the economy and his use of the concepts of social property and dividend surplus. In this attempt at interpretation, Gökalp's last writings, in which he leaned towards decentralization in economics, were not taken into account.

Keywords: Solidarism, Nationalism, Socialism, National Economy, Liberalism.

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 28.10.2024

Kabul Tarihi : 18.12.2024

* Doktorant., İstanbul Üniversitesi, ahmetalperencan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4739-4217.

Giriş

Osmanlı-Türk modernleşme düşüncesinin etkili simalarından Ziya Gökalp'in entelektüel serencamı, çeşitli yönelimlerin içerildiği bir manzara sunar. Kanaatleriyle meşguliyet nesnelere ve çözüm arayışına girdiği sorunların aldığı nihai hâl arasında sıkı irtibat bulunur. Gökalp, "siyâseti ilim ve fikir için âlet ittihaz eden" bir portre olarak içtimaî değişikliklerden hareketle fikirlerinde tadile gidebilmektedir.¹ Dolayısıyla Gökalp'a dair verilen kimi yargıların, "Hangi Gökalp?" sorusunun refakatinde değerlendirilmesi elzemdir. Bu lüzum, Gökalp'ın *sistemci düşünür* olduğu yönündeki yorumlara muarız değildir.² Nitekim ömrünün son dönemlerinde kaleme aldığı *Türkçülüğün Esasları* ve *Cumhuriyet*'te neşrettiği Çınaraltı yazı dizisi, toplum hayatını kuşatıcı olmak bakımından sistemli düşüncenin unsurlarını taşımaktadır. Bu anlamda, 1913 devresinde felsefî ve bilimsel ıstılahların kullanımında İslâm dünyasında müştereklik talebi ve içtimaî usul-i fıkıh tavsiyeleri, 1923'e gelindiğinde değişmiş olsa bile sistem, kendini Türkçe vurgusuyla ve laik hukuk söylemiyle ikame etmiştir.³

Ziya Gökalp'ın sistemli düşünme çabası ve çeşitli sahalara teması, haleflerinin ilgisinde de çeşitlilik oluşturmuş, düşünürlerin, onun farklı kanaatlerini merccek altına alabilmesine olanak sağlamıştır. Bu meyanda, hars ve medeniyet kavrayışı üzerinden araştırma konusu olarak Mümtaz Turhan, Erol Güngör gibi isimler sıklıkla tercih edilmektedir. Diğer yandan Türk sosyolojisinin inşasında Gökalp'ın sürekliliğini takip edebildiğimiz Ziyaeddin Fahri portresi, Nevin Güngör'e göre sosyolojinin konusu, metodu ve işlevi hususlarında Gökalp'ın etkisinde kalmış, kimi hususlarda onu tamamlamıştır.⁴ Ziyaeddin Fahri özelinde bu süreklilik, Gökalp külliyyatında hacimli yer tutan iktisat anlayışında da görülmektedir. Ziya Gökalp, millî iktisat ihtiyacını entelektüel serüveninde sıklıkla yinelemiş, kimi nüanslarla birlikte halkçılık ilkesine devamlı sadık kalmıştır. Osman Tolga'ya göre Alman milli iktisat sistemi ve Fransız tipi solidarizm, Gökalp'ın yaslandığı zemin olmuştur.⁵ Halkçılık ilkesinden hareketle serimlediği korporatist kanaatleri, meşrutiyet ve cumhuriyet devrelerinde gündemde kalmıştır. Bu doğrultuda Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun da Kessler tarzı korporatizm bağlamında malzeme sunan çalışmaları kaleme aldığı bilinmektedir.⁶

Tolga'nın Gökalp için zikrettiği arka planın bir benzerini Bora, Fındıkoğlu için uygun görür: Fikrî ilhamını Fransız solidarizminden ve Almanya'daki "kürsü sosyalizminden" alan Fındıkoğlu, sınıf çatışmasını yumuşatma maksadı taşır ve bu düşünceler "sosyalizmin geniş

¹ Ahmet Ağaoğlu, "Ziya Gökalp Bey", *Ziya Gökalp Dergisi*, 1 (1974), s. 42; Aynı vadide Şapolyo, siyasetçilerle sıkı ilişkiler kurması bakımından eleştirilen Ziya Gökalp'ın maksadını "fikrî gayelerinin tahakkuku" olarak izah edip politikacılık hevesinde olmadığını öne sürer. Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihat Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul: Güven Basımevi, 1943, s. 95.

² Ayhan Bıçak, "Düşünür Örneği Olarak Ziya Gökalp", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, 14 (2008), s. 121.

³ Bu değişimlerin dile ilişkin ilk aşaması, 1913'te kaleme alınıp 1918'de kitaplaştırılan *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* metninde görülmektedir. Bkz. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018, s. 23. Fıkıhın, sosyoloji yoluyla güncellenebileceğine dair fikirleri için bkz. Ziya Gökalp, *İslâm Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2019, s. 29-39. Her iki fikrin değişimini takip edebilmek için karşı. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz. Mehmet Çalışkan, İstanbul: Historia Yayınları, 2018, s. 161.

⁴ Nevin Güngör Ergen, "Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp - Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu Devamlılığı", *Ziya Gökalp*, haz., Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.

⁵ Osman Tolga, *Ziya Gökalp ve İktisadî Fikirleri*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1949, s. 10.

⁶ *İş ve Düşünce* mecmuasında yazıları yayımlanan Kessler'in ders notlarından derlenen *Kooperatifçilik* eserini de Fındıkoğlu tercüme etmiştir. G. Kessler, *Kooperatifçilik*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940.

ailesi"nden sayılırlar. Fındıkoğlu'na göre bu yolla hem kapitalizmin sosyal adaletsizliklerine karşı kooperatifçilik yoluyla mücadele edilecek hem de kolektivizme karşı ferdiyetçi bir reaksiyon geliştirilecektir.⁷ Diğer yandan, Fındıkoğlu üzerinde Prens Sabahaddin'in etkisinden de söz eden çalışmalar olmakla birlikte, nihai durumda onda Gökalpçı millî iktisat damarı ağır basmıştır.⁸

Fındıkoğlu, iktisat sosyolojisi açısından Ziya Gökalp'ın kavram repertuarındaki korporatizm veya solidarizm anlayışları etrafında çalışma yapmakla yetinmemiştir. Türkiye'de sosyalist hareketlerin ve literatürün canlandığı 60'lı yıllardan itibaren sosyalizm üzerine telifler kaleme almıştır.⁹ Bu evrede Fındıkoğlu, Gökalp literatürünü yeniden yapılandırmaya tâbi tutar ve bu defa kendi repertuarına Gökalp'ı dâhil eder. "Hangi Gökalp?" sorusunun anlamlı hâle geldiği bir yaklaşım serimlemekle birlikte, Gökalp imajının kullanım biçimlerine ilişkin bir örnek sunar. 1950'lerde komünizm eleştirisi kaleme alan Fındıkoğlu, bu devrede Gökalp'ın "içtimâî siyaset" düşüncesine atıf yapmakla yetinecek, Gökalp zamanındaki iktisadî olayların, sanayileşmiş Türkiye'nin meseleleri olmadığından iktisadî kanaatlerinin iptidai kalabileceği ihtimalinden bahsedecektir. Mühim olanın Gökalp gibi içtimâî siyaset ve millî iktisat problemleriyle meşgul olacak bir memleketçilik heyecanı taşımak olduğunu vurgulayacaktır.¹⁰ 1960'larda Gökalp'ı 'ideal sosyalizm'in zemini olarak tasavvur edecektir. Bayramoğlu'nun vurguladığı üzere, 1960-71 döneminde, romantik bir toplumculuk ve devletçilik motivasyonu, Türkiye'ye özgü sosyalizm konusunu devamlı gündeme taşımıştır. Fikir akımları, büyük ölçüde komünist ve kapitalist olmayan bir üçüncü rejim arayışındadır.¹¹ Fındıkoğlu'nun, milliyetçi toplumculuk söylemlerinin de politik atmosferde revaç bulduğu bu dönemde, iktisat sosyolojisi cihetinden Gökalp'ı tartışmalara dâhil ettiği dikkat çekicidir.

Bu çalışmanın hareket noktası, Fındıkoğlu'nun, 1964-1965 ders yılı *Sosyoloji Konferansları*'nda öne sürdüğü, Gökalp'ın "yerli sosyalizm" taraftarı olduğu iddiasıdır. Fındıkoğlu, yine bu dönemlerde kaleme aldığı *Sosyalistler* kitapçık dizisinde de Ziya Gökalp'a dair bu konferansını yayımlamıştır. İlâveten aynı konuya hasredilmiş bir makalesini de *Türk Kültürü*'nde yayımlamıştır.¹² Fındıkoğlu, Ziya Gökalp'ın *tesânütçülüğü* (solidarizm) teklif ettiğinden ve *iştirakçiliğin* (sosyalizm) Türklere uygun model olmadığını öne sürdüğünden pekâlâ haberdardır:

⁷ Tanıl Bora, *Cereyanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 367.

⁸ Güngör, Fındıkoğlu'nun sözgelimi kültür ve eğitim hususlarında Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçilik ilkesine yaslandığını iddia eder. Nevin Güngör, *Kültür - Eğitim - Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991. Fındıkoğlu'nun kooperatifçi yönü için bkz: Kaçmazoğlu, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Prens Sabahattin'in Görüşleriyle İlişkileri ve Kalkınma, Kooperatifçilik, Ekonomi, Sanayileşme, Kentleşme Konularındaki Düşünceleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi", *Sosyologca*, 21 (2021), s. 224-241.

⁹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Sosyalizm I-II*. İstanbul: Türk Kültür Yayıncılık, 1976.

¹⁰ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul: Türk Muallimler Birliği, 1955, s. 84-85. Komünizme yaklaşımı için bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Komünizm ve Türk Gençliğinin Fikir Terbiyesi*, İstanbul: Türkiye Muallimler Birliği, 1953.

¹¹ H. Bayram Kaçmazoğlu, *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000, s. 20.

¹² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Ziya Gökalp'ta Sosyalizm Telakkisi", *Türk Kültürü*, Ziya Gökalp Sayısı, 36 (1965). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Ziya Gökalp ve Sosyalizm", *1964-1965 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları V*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Yayıncılık. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Sosyalistler XIII: Ziya Gökalp*, Türkiye Harsi ve İçtimâî Araştırmalar Derneği, 1966, İstanbul; Fındıkoğlu, 1966'da bu konuya ilişkin bir yazı daha neşretmiştir: Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Ziya Gökalp Sosyalist Midir" *İş ve Düşünce Mecmuası*, 31/254 (1966), s. 17-47.

Türkler, hürriyet ve istiklâli sevdikleri için, iştirâkci olamazlar. Fakat, müsâvatperver olduklarından dolayı, ferdci de kalamazlar. Türk harsına en uygun olan sistem (solidarizm) yâni tesânüdcülüktür. Ferdî mülkiyet, ictimâî tesânüde hâdim bulunmak şartıyla meşrudur. Sosyalistlerin ve komünistlerin ferdî mülkiyeti ilgâya teşebbüs etmeleri doğru değildir.¹³

Gökalp bu metinde ne liberal ne de sosyalisttir. Türk tabiatına uygun sistemi solidarizmde bulmuştur. Dolayısıyla Ziyaeddin Fahri'nin, Gökalp'ı sosyalizmle eşleştirme girişimi hayli merak uyandırıcıdır. Çalışmada, Fındıkoğlu'nun anti-komünist sosyalizm girişimini Gökalp'a yaslanarak gerçekleştirme çabasında "Hangi Gökalp'ı" kullandığını tespit etmeye ve hangi argümanlardan hareketle Gökalp'ı "sosyalist" olarak nitelediğini incelemeye çalışacağız. Öncelikle Ziya Gökalp'ın sosyalizm tasavvurunu, ardından Fındıkoğlu'nun sosyalizmini ve sosyalist olarak Gökalp'ı okuma biçimini aktararak yorumlayacağız. Bu doğrultuda sosyalizme ilişkin kavrayışımız, Gökalp devrinin tasavvuruyla ilintili olarak birkaç meseleyle sınırlandırılacaktır: a) tarihî maddecilik anlayışı b) özel mülkiyete yaklaşımı c) devletin iktisada müdahalesi ve d) sınıf çatışması.

Ziya Gökalp'ta Sosyalizm Tasavvuru

Batı dünyasında inkişaf eden çağdaş politik düşüncelerin Osmanlı'ya intikal sürecinde iştirakçiliğin ya da Marx'ın pozisyonu, pozitivizme veya materyalizme nispetle kuvvetli olmamıştır. Buna mukabil, 1908 öncesi Türkler ve Müslümanlar içerisinde sınırlı ölçülerde alakanın bulunduğu gözlenmiştir. Fakat, bu alakanın Osmanlı-Türk modernleşme düşüncesine kuvvetli bir etkisi olmadığını söylemek gerekir. Sınıflar arası eşitsizlik, Osmanlı entelektüelinin esaslı gündemi olabilecek düzeyde problem hâline gelmemiştir. Türkçe yazında Marks tipi sosyalizmin kolektif alımlanma süreci Bolşevik Devrimi'nden önce, 1910'larda *İştirak* çevresiyle başlamıştır. Meşrutiyet havasında işçi grevlerinin artmasıyla birlikte Türk işçisinin sorunlarını ele alan *Say ü Amel* gibi yayımlar da neşredilmiştir.¹⁴ Bu cılız ilgilerin düzeyi, 1917 sonrasında artmıştır. Ülken, meşrutiyet yılları sosyalizm ve sosyal demokrasi cereyanlarının "tek tük" olduğunu ve nihayetinde "sönük" kaldığını bildirir. Öte yandan mütareke İstanbul'unda önce *Kurtuluş* dergisi, sonraki yıllarda da öncekilere nispetle daha radikal addedilebilecek diyalektik materyalistlerin, Şefik Hüsnü öncülüğünde neşrettiği *Aydınlık* dergisi, birer fikrî atılım olarak görülmektedir.¹⁵

Ziya Gökalp'ın iktisadi meselelere ilişkin tasarrufları, henüz 1904'te *Diyarbakir Gazetesi*'nden itibaren takip edilebilmektedir.¹⁶ Tütengil, yazı hayatının ilk döneminden Halk Fırkası'nın programını incelediği 1923 yılına değin milli iktisada dair öne sürdükleri bakımından Gökalp'ın, temelde aynı görüşte olduğunu iddia eder.¹⁷ Şahsî iktisat anlayışını olgunlaştırma ve kanaatlerini ilân etme sürecinde Osmanlı'da yeşermeye başlayan sosyalizm temâyülünün irili ufaklı gündemine girdiği açıktır. Ne var ki, onun iktisat tasavvurunda bu ilişkilerin hangi düzeyde olduğu bir başka çalışmanın konusudur. Biz çalışmamızda, düşünürün genel iktisat anlayışına, sosyalizme ilişkin atıflarından hareketle temas edebileceğiz.

¹³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 167.

¹⁴ Arda Odabaşı, "II. Meşrutiyet Döneminde Emekten Yana ve "İlimli Sosyalizm" Yönelimli Bir Yayın: *Say ü Amel*", *Akdeniz İletişim Dergisi*, 20 (2013), s. 8-23.

¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015, s. 562-563.

¹⁶ Bu dönemde, sermaye ve ticaret ilişkisi üzerine yoğunlaşmış gözükür. Sermaye, insan hayatının tamamlanması için lâzımlıdır ve sermaye olmadan hiçbir şey istikmâl edilemezdir. Bkz. Ziya Gökalp, *Makaleler I*, Hz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976, s. 33.

¹⁷ Cavit Orhan Tütengil, "Ziya Gökalp ve Ulusal İktisat", *Ziya Gökalp Dergisi*, 1 (1974), s. 120-121.

Sınıflar arası eşitsizlik ve iktisadî farklılaşmaların Osmanlı entelektüelinin esaslı meselesi olmayışı, bu hususlara hiç temas edilmediği anlamına gelmez. Gökalp'a göre zümreler ve toplumsal uzlaşmalar ile bireylerin yalnız yaşamadığı gerçekliği, *mertebeleşme*yle neticelenir. Hars - medeniyet ile vicdan - akıl arasındaki ilişki, *niçin ve nasıl yaşmalı* sorularına yanıt verir. İlki inşai hükümlerle irademizi, ikincisi de ihbari hükümlerle zihnimizi yönlendirir. Toplum tabakalarının birbirlerine karşı mertebelerini tespit ederek tabiat dışı savaşı, barış hâline getirmek, sosyolojinin vazifesidir. Medeniyet zümresi, bir 'çarşı halkı'dır. Kendi yararına çalışan bireylerin uğraşısıyla cemiyet yararı ortaya çıkar. Bu genel hayat tarzı, iş bölümü üzerine inşa edilmiştir. Gökalp'ın okuma modelinde milletlerin, medeniyet zümresi içerisinde özgün tarafı korunmaktadır. Sınıflar arası eşitsizlik, sosyolojinin öngördüğü dayanışmacılık yoluyla halledilecektir.¹⁸

Cemiyet hayatının tabii neticesi olarak görülen eşitsizlik, liberalizmin yol açtığı; ancak sosyalizmin de radikal yollar tercih etmesi dolayısıyla başka sorunlar doğuracağı bir vakiydir. Üstelik sosyalizm, iktisatta bir aşamayı gerekli kılar ve Türkler, henüz bu aşamaya malik değildir. Bununla beraber Gökalp'ın 1913'te temel makalelerinin yazıldığı, 1918'te neşredilen *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* metninde serimlediği sosyalizm tasavvuru, enternasyonalizm endişesine yaslanmış gözükür:

Türklerin menafi-i milliyesi için bugün elverişli olmayan bir fikir varsa, hiç şüphesiz sosyalizmdir. Çünkü milliyet fikrinin düşmanıdır. Hâlbuki Türkleri her türlü izmihlâlden kurtaracak amil ancak milliyet fikridir. Bundan başka, sosyalizm tabii olarak büyük sanayiden doğar. Türklerse henüz sosyalizmi doğuracak derecede bu sahada yol almamışlardır.¹⁹

Gökalp'ın bu metinde yer alan sosyalizm eleştirisi, 'ideal cemiyet' tasavvuruna yaslanır. Sınıf düşüncesine indirgenmiş kimlik anlayışı milliyet fikrinin muarızıdır, bu tekdüze sosyalizm anlayışı, Gökalp'ın şeksiz karşısında duracağı bir kanaattir. Bu kavrayış biçimi, henüz, Osmanlı entelektüelinin berrak bir fraksiyon tablosuna sahip olmayışıyla ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte, farklı bir yolun izlenebileceği kanaati, Gökalp'ın zihninde mevcuttur:

Vakıa Türkiye'de büyük sanayi teşekkül ettikten sonra bizde de sosyalizm mefkûresi doğacaktır. Fakat bu, diğer küçük mefkûreler gibi millî mefkûrenin bir muavini mevkiinde kalacaktır. Avrupa milletlerinde sosyalizm ale'd-devam kötülenmekle beraber, ekseriyetle muharebe zamanlarında mevkiini millî mefkûreye bıraktığını görüyoruz. Siyasî muharebelerden sarf-ı nazar, hatta yalnız iktisadiyat sahasında bile sınıf mefkûresi millet mefkûresinin bir tâbidir.²⁰

Ziya Gökalp'ın üç umde etrafında kalem oynattığı dönemde sosyalizme ilişkin öngörülleri, birbiriyle tezatlık içeriyor görünmektedir. Nitekim Ülken, bu hususu doğrudan "çelişki" olarak nitelerken Parla, Gökalp'ın burada gönülsüzce deterministik bir öngörüde mi yoksa hipotetik terimlerle mi konuştuğu noktasında *belirsiz* olduğu kanaatindedir.²¹ Gökalp, milliyet fikrinin inşasından önce enternasyonalizme yönelik kanaatlerin, ilkinin zayıflatacağı endişesini taşır. Dolayısıyla millî kimlik ve bu kimliğin menfaatine kalkınma hamlelerinin akabinde bir sosyalizmin, tabii süreç içerisinde gerçekleşebileceği kehanetinde bulunur. Spekülatif biçimde Gökalp'ın sözcülüğüne soyunmanın imkânı mevcuttur: Ona göre evvela kimliğin milliyetten değil, sınıftan alınması Türklüğü zedeleyecektir. Öte yandan sosyalist temâyüller, burjuva sınıfı teşekkül etmeden ve sanayileşmeden tatbika kalkışıldığında, Osmanlı'nın kalkınma

¹⁸ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 35; Hilmi Ziya, *a.g.e.*, s. 471.

¹⁹ Ziya Gökalp, *a.g.e.*, s. 61.

²⁰ Ziya Gökalp, *a.g.e.*, s. 76.

²¹ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 471; Taha Parla, Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 78.

hamlelerini sekteye uğratacaktır. Bu hâlde, millî kimliğin oturduğu sanayileşmiş bir cemiyette sosyalizm, istikâmetlerden biri olabilecektir.

Gökalp, 1918 devrelerinde millî burjuvazinin oluşturulması gerekliliğine yönelik kanaatleri odağına alır. “Manchester ekolü” liberalizme karşı konumlanır. Bu eleştirilerin kaynağı millî iktisat anlayışının var olamayacağına yönelik düşüncelerdir. “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” önermesine yaslanan resmî ilim varken, iktisadî vatanperverlikten söz edilemeyeceğine ilişkin soru işaretlerini, Manchester iktisadının da kozmopolit değil, İngiltere'nin “millî iktisadı” olduğunu öne sürerek cevaplar.²² Almanlar da kendi tabiatlarına uygun bir sistem benimsemişlerdir.²³ Türkler açısından millî iktisat, solidarizmdir. Halkçılığı bir kaide olarak belirleyen Gökalp'a göre *sosyalizm*, cemiyetlerin tekâmül edip iş bölümü ve ihtisas müesseseleri derinleşip dayanışmanın artması noktasında sınırları aşarak *gayri-mümkün gayeler arkasında koşmaktadır*.²⁴ Bu bağlamda, ilk evrede milliyete muarızlık endişelerinin yerini, ikinci evrede sosyalizmin tatbikinin kabil olmadığı eleştirisi almıştır.

1919-1921 yıllarının mahsulü *Felsefe Dersleri*'nde, tarihsel materyalizme ilişkin kavrayışını ortaya koyar. Gökalp'ın okuma modeline göre Marx, toplumsal hareketlilikleri gün yüzüne getiren ve tahrip eden sebeplerin, maddî ve iktisadî tabiatında olduğunu düşünmektedir. Gökalp'a göre bu kabulün neticesinde, zihnin hiç olmadığı bir durumda da yine aynı işler cereyan edebilirdi. Beşeriyetin varlığını tayin eden vicdanın şekli değil, vicdanı tayin eden beşeriyetin varlık tarzıdır. Nihai kertede ferdî tarihteki her şey, varlığın maddî şartlarıyla izah edilebilir. Gökalp, bu kanaatlerin tek meziyetinin, tarihçiler ve filozofların genellikle ihmal ettikleri unsurların etkisini ortaya çıkarması olduğunu bildirir. Bununla beraber, tarihî maddeciliğin ihmâl ettiği noktalar mevcuttur:

Fakat rûhî amillerin, fikirlerin ve duyguların bütün istiklalini onları kısmen tefrit eden maddî amiller üzerine aksü'l-amel yapmakta ve tecih-i istikamette buldukları kuvvetini inkâr ederek bütün bedâhate karşı hükümler veriyor. Eğer bu nazariye doğru olsa idi, bir memleketin siyasî hayatı ile iktisadî vaziyeti arasında ekseriya gördüğümüz ma'kûsiyyeti nasıl izah edebilecek idik? İktisadî maksadlar o kadar az bir derecede bizim yegâne makâsıd-ı müessiremidir ki, bizim üzerimizde vücuda getirdikleri bütün tesir, ancak onların yüksek bir mefkûreye merbut bulunmaları sayesinde olabilir. Karl Marx'ın yaptığı gibi, bütün dinî duyguyu ve bütün ahlâkî duyguyu, aynı menba'dan ıstikak ettirmek daha ziyade paradoksal bir şeydir. Çünkü tecrübe bize bu duyguların, içinde tekâmül ettikleri muhitin iktisadî bünyesine cizyegüzâr (*tributaire*) olduğunu gösteriyor.²⁵

Gökalp'ın tarihî maddeciliğe ilişkin “duyguların kuvvetini ihmâl” eleştirisi ve sosyalizmin tatbikini gayr-ı kabil bulduğu yönü, birbiriyle doğrudan ilişkilidir. Türklerin millî iktisat sisteminin solidarizm olabileceğine dair görüşünde “hürriyetine düşkün” bir millet oldukları vurgusu ile tarihsel materyalizmin “duygulara yer vermeyen”, sosyalizmin “özel mülkiyete mâni” taraflarını gündemine almıştır.²⁶ Toplumsal hâdiseleri Marks'ın tarihsel materyalizmle açıklamasının karşısında, içtimaî mefkûrecilik olarak zikrettiği Durkheim'in kanaatlerini;

²² Ziya Gökalp, “İktisadî Vatanperverlik”, *Yeni Mecmua Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022, s. 343.

²³ Ziya Gökalp, “Türklerde Milli İktisat Devreleri”, *Makaleler VIII*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 96.

²⁴ Ziya Gökalp, “Halkçılık”, *Yeni Mecmua Yazıları*, s. 289.

²⁵ Ziya Gökalp, *Felsefe Dersleri*, haz. Ali Utku ve Erdoğan Erbay, Konya: Çizgi, 2006, s. 267-268. Burada görülen okuma modeli, 1923 tarihinde “Tarihî Maddecilik ve İctimaî Mefkûrecilik” başlığında paralel olarak karşımıza çıkar. Bkz: Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 60.

²⁶ Gökalp'ın tarihsel materyalizmi kavrayış biçimine ilişkin Kerim Sadi tarafından 1940 yılında bir eleştiri de kaleme alınmıştır. Kerim Sadi [A. Cerrahoğlu], *Ziya Gökalp: Tarihî Materyalizmin Muarızı*, İstanbul: Çeltut Kolektif Şirketi Matbaası, 1940. Fındıkoğlu, Sadi'nin, Gökalp'ın Marx'ı anlayamadığına dair eleştirilerine, Gökalp'ın Marx'ı, dogmatik Marksçı olmayan bütün mütefekkirler gibi kavradığını öne sürmüştür. Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp için Yazdıklarım ve Söylediklerim*, s. 30.

liberalizmin ya da sosyalizmin karşısında da solidarizmi benimseyişi, aynı kabullerden doğmuş tercihlerdir.

Gökalp'ın millî iktisat anlayışında bir evre de *Küçük Mecmua*'yı neşrettiği yıllar etrafında neşet etmiştir. Devletçi iktisat modeline vurgunun arttığı 1922'de, Gökalp'a göre harpta askerî mucize gösteren Türk milleti, barış devrelerinde de iktisadî mucize gösterebilir. Bunun için evvela, Tanzimat'tan itibaren takip edilen İngiliz liberalizmi terk edilmelidir. Ona göre, liberalizm ne yeni bir iktisat tertibine hizmet etmiştir ne de eski iktisadı koruyabilmiştir. İngiltere ziraat memleketi olmadığı için ahali büyük sanayi inşa etmiş, bu da terakkiye olanak tanımıştır. Üstelik orada iktisadî hayat da hükümetin teşvikine ihtiyaç duymamıştı. Osmanlılarda ise durum tam aksi hâlde, şahsî teşebbüs zayıftı, şirket kabiliyeti bulunmuyordu ve büyük sanayinin elifbası dahî bilinmiyordu. Oysa Türkiye'de, devlet kurumlarının [hükümet, vilâyet şûraları, belediyeler] teşebbüsüyle her türlü sanayi tesis edilebilir durumdadır. Tesis edilen fabrikalar, önce ait oldukları müesseselere kazanç sağlayacak, ardından ahalden ferden ya da şirket olarak bu fabrikaları almak isteyenler olduğu takdirde, eskileri onlara satılacak ve yenileri inşa edilecektir.²⁷ Aynı vadide Gökalp, 1923 tarihli yazısında asrî devletin, *büyük sanayiye malik bir devlet* olduğunu iddia eder. Bu bağlamda yeni Türkiye, asrî bir devlet olmak için millî sanayiye malik olmaya çabalamalıdır.²⁸

Gökalp, iktisat tasavvurunu serimlerken, cemiyetin manevi ihtiyaçlarından din, ahlâk, sanat, lisan gibi faaliyetlerin doğduğunu; maddî ihtiyaçlardan da iktisadın vücuda geldiğini bildirir. Çeşitli sosyal faaliyetlerin temelini oluşturan iktisat, toplumdan âlimlerin, sanatkârların ve filozofların çıkmasında öncü pay sahibidir. Türkiye'de iktisadın gelişmesiyle zengin sınıf cereyan etmediğinden yalnız "keyfî" işlerle meşgul kimseler de azdır. İlim, sanat ve felsefe faaliyetleri de fitrî bir incizapla yapılır ki, maişet kaygısıyla bu işlerle uğraşanlar, muvaffak olamazlar. İktisadî hayatın yükselmesiyle mütehasısların yetişmesi paraleldir. Öte yandan kütüphaneler, arşivler, müzeler, akademiler, üniversiteler, atölyeler, işyerleri de doğrudan iktisatla ilintilidir. Hem yüksek ferdiyetler hem de yüksek faaliyetler, iktisadî hayatın yükselmesine bağlıdır. Gökalp'a göre bu hakikat, bu düzeyde kalmış olsa, hiç kimse iktisadın kıymetini kabulden çekinmezdi:

Fakat, Karl Marks ile taraftarları ondan müfrit bir mezhep çıkardılar. "Tarihî maddecilik" namını alan bu içtimaî mezhebe göre, içtimaî hadiseler arasında şeniyet olan yalnız iktisadî hadiselerdir. [...] Yine bu mezhebe göre, içtimaî amiller mahiyetini haiz olan yalnız iktisadî hadiselerdir. Diğer içtimaî hâdiseler yalnız netice olabilirler. Fakat asla sebep olamazlar. Görülüyor ki "tarihî maddecilik" in esası, iktisadî hâdiselerin ehemmiyetini gösteren sade, basit bir hakikattir. Fakat bu hakikat, mübalağalı bir şekle sokulunca hakikatliğini kaybetti.²⁹

Gökalp, sosyalizmi ve tarihî maddeciliği ilintili olarak değerlendirir; dolayısıyla bir gerçekliğin aşırı ideolojiye dönüşmesine karşı çıkar. Yalnız, atmosferin yumuşaması ve ulus devlete yönelimle, enternasyonallık kaygıları nispeten yumuşamış gözükür. İktisat inşasıyla baş başa kalınan sulh devresinde Gökalp, tarihi maddeciliğin iddialarının "özünü" kabule yatkındır. Yine de iktisadın bu kıymetine nazaran iş bölümünden doğacak eşitsizlik sorunlarının çözümünde başvuracağı yol, Türkiye şartlarında sosyalizm olmamıştır.

Ömrünün 1923 devrelerinde, *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Yeni Türkiye* gazetelerinde kalem oynatan Gökalp, sınıf kavgasına karşı olmakla birlikte, halkı yalnız proletaryadan ibaret gören bir anlayışın millî birliği de bozacağını düşünür. Radikallerin ön göreceği sistem, iç savaş

²⁷ Ziya Gökalp, "Musahabe: İktisadî Mucize", *Küçük Mecmua Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, s. 119-121.

²⁸ Ziya Gökalp, "İktisadî İnkılâp İçin Nasıl Çalışmalıyız?", *a.g.e.*, s. 289.

²⁹ Ziya Gökalp, "Musahabe: İktisada Doğru", *a.g.e.*, s. 57-58.

doğuracaktır; bu hengâmeden özel mülkiyetle kamu mülkiyetinin birlikte var olabileceği sistemin temellerini atarak sıyrılmak ister.³⁰

Gökalp, Türkiye’de toplumsal sınıfları; feodal reisler, küçük burjuvalar, teşkilatsız işçiler ve fellâhlar olarak dörde indirgenebilir görür. Daha önceleri Avrupa’da mevcut bulunan bu sınıflardan ikisi ortadan kalkmış, geriye yalnız burjuva ve işçiler kalmıştır. Türkiye’de göçebeler ve aşiretler, nüanslarıyla birlikte iktisadî feodalizmin unsuru olarak hayat sürerler. Ahali köyleri ve şehirler, feodalizmden kendini kurtarmıştır. Öte yandan Gökalp’a göre Türkiye’de ne burjuva ne de amele sınıfı bilinçlidir. Dolayısıyla “Türkiye’de amele sınıfının burjuva sınıfı aleyhine kıyam etmesi zamanı henüz gelmemiştir”, zira burjuva sınıfı da vazifesini icra etmemiştir. Ne feodalizme nihayet verilebilmiş ne de millî sanayi yaratılmıştır. Burjuva sınıfının zayıf oluşu, bu başarısızlıkta öncü sebeptir. Gökalp için sınıf çatışması değil, bütün milleti içine alacak şümüllü bir fırkanın teşekkülüne ihtiyaç vardır.³¹ Bu doğrultuda eşitsizliklerin düzeyini ve mahiyetini değiştirmenin gerçekçi olduğunu düşünen Gökalp, halkçılık ilkesinden sunî eşitsizliklerin yerine, tabîî eşitsizlikleri ikame etmesini bekler. Dolayısıyla hizmete denk bedel anlayışı âdil olmalı ve bireyler hem toplumun siyasi ve terbiyevi haklarıyla hem de iktisadî âlet ve tekniklerle aynı ölçüde donatılmalıdır. Bu yolla, iktisadî aletlere ve tekniklere sahip olanlar, *büyük servet kazanabilmelidir*. Cemiyet, her ferdine bu üç kuvveti beraber tevzi etmelidir; aksi hâlde bir sınıfa bunlardan birini verip diğerini vermemek, ahengi bozacaktır.³²

Gökalp, 1924’te vefatından önce neşredilen son yazılarında, maşerî vicdanı kuvvetli Türklerin en zayıf tarafının, iş bölümünde derinleşememek olduğunu iddia eder. Avrupa’da, rönesansı takip eden bütün inkılapların kaynağı, iş bölümünde derinleşebilmiş olmaktan ileri gelmiştir. Ona göre sosyalizm de iktisatta inkılâba karşılık gelir. Türkiye, iş bölümünde derinleştikçe daha zenginleşecek, Avrupa milletleriyle eşit hâle gelecektir.³³

Gökalp’ın bu dönemin ürünü “İktisadî Adem-i Merkeziyet” yazısına göre Türklerin siyasi ve askerî başarılarını iktisatta gösteremeyişi, ilki maşerî vicdanla ilişkiliyken ikincisinin iş bölümüyle ilişkili olmasındandır. İktisadi hayatta değerli şeyler, maşerî vicdanın onlara fazla kıymet vermesinden kaynaklanır. İktisadi tekâmül de iş bölümünün ve ihtisas zümrelerinin teşekkülüyle alâkalıdır. Gökalp’a göre iş bölümünü gerçekleştirmek de hükümetin elinde değildir, nitekim yeterli nüfus mevcut değildir. Bu bağlamda hükümet, evvela göçlere yönelik çalışmalar yapmaktadır. Öte yandan, hükümet, kendiliğinden iktisadî amiller doğuracak banka, borsa, şimendifer gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Gökalp’a göre hükümet, bu evrede yalnız *vasıtaları ihzar* edebilir. Buradan hareketle Gökalp, iktisadî teşkilatlara hükümetin müdahale etmesine ilişkin soruya, *hayır* cevabını vermektedir. İktisadî hayatın, siyasi hayata “gölge etme başka ihsan istemem” dediğini naklederek Durkheim’ın yalnız iktisatta *adem-i merkeziyetçi* olduğuna işaret eder. Bu yazıda, kanaatlerini şöyle özetler:

Buradaki adem-i merkeziyetten maksat, hükümetin iktisadî işlerde merkez olmamasıdır. Görülüyor ki iktisadî işler, velâyet-i ammenin kolayca halledebileceği işler değil. Bu işlerde velâyet-i amme değil, velâyet-i meslekiye salâhiyettardır. Mesela, avukatlara ait meseleleri “baro”nun hukukî velâyetine arz etmelidir. [...] Taksim-i amâlin ve ihtisasın derin bulunduğu bir memlekette meslekî velâyet de kuvvetli olur. Taksim-i amâl ve ihtisas kuvvetli bulunmayan yerlerde ise, ihtisasa muhtaç olan işlerin halli de velâyet-i ammeye kalır.³⁴

³⁰ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev. Cemil Meriç, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1980, s. 105-106.

³¹ Ziya Gökalp, *Makaleler IV*, haz. Ferit Rağıp Tuncor, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977, s. 25-28.

³² Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*, İstanbul: Baha Matbaası, 1974, s. 55-56.

³³ Ziya Gökalp, “Türklerin En Zayıf Noktası ve En Kuvvetli Noktası”, *Çınaraltı Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 34.

³⁴ Ziya Gökalp, “İktisadî Adem-i Merkeziyet”, *a.g.e.*, s. 71-72.

Gökalp, rayına oturmuş bir düzende hükümetin iktisadi işlerde temel mercii olmaması gerektiğine kani olmuştur. Korporasyon sistemi de mesleklerin istikametini ve ortak faydayı temin edişi sağlamaktan ibarettir. Bu yazıda, ihtisas meselesi de ölçüt hâline getirilmiştir. Ona göre, ihtisas kuvvetli değilse devletin müdahalesi anlaşılır olmaktadır. Diğer yandan Gökalp bir ikazda bulunur: Hükümetin bütünüyle iktisada “müdahale etmeyeceği” bir anlayışa sahip değildir. Bilakis hükümet, “milli iktisat” programına malik olmalıdır. Ancak devletin memurları, siyaset adamıdır ve hepsi iktisat mütehasısı değildir. Gökalp’a göre bütün iktisadi işler, ancak iktisat mütehasıslarının idare ettiği bir devlet ortaya çıktığında “devlet iktisat işlerine karışmamalı” kaidesi ortadan kalkabilecektir. Nihayetinde devlet, iktisatçı salâhiyet sahibiyken iktisadi işlere müdahil olabilir; fakat Türkiye’nin içinde bulunduğu durumda bütün işler, siyasî memurların elindedir ve ticarete karışılmamalıdır.³⁵

Gökalp’ın millî iktisat sistemi bağlamında devletçi iktisat anlayışı, düşünce hayatının sabitelerinden olmuştur. Buna mukabil sosyalizm ve tarihî maddecilikle ilişki kurma biçiminde eleştirel yaklaşımı ön plandadır. Onun sisteminde özel mülkiyetin ilgası söz konusu değildir ve devletin, iktisada müdahalesi sınırlandırmalar yoluyla kabul edilmiştir. Öte yandan sosyalizm, liberalizm ve tarihi maddeciliğe ilişkin serdettiği kanaatlerde nüanslar vardır. Çalışmamız bağlamında bu nüansları birkaç madde hâlinde özetleyebiliriz:

a) Gökalp, 1918’de kitaplaştırılan yazısında sosyalizmin, milliyet muarızlığı getireceğine ve tarihi maddeciliğin indirgemeciliğine vurgu yapmıştır. Liberalizmin varlığı bu dönemde Türk seciyesine uygun görülmemiş, özel mülkiyetin ilgası da reddedilmiştir. Sınıf düşüncesi, milliyet mefkûresinin takipçisi addedilmiştir.

b) Gökalp’ın 1919-1921 devresinde meselelere yaklaşım biçiminde sosyalizm, mülkiyet hürriyetinin sınırlarını aşmakla, tarihî maddecilik de iktisadi maksatları abartmakla eleştirilmiştir. İngiliz liberalizmi Osmanlı’nın içine düştüğü durumdan kurtulamayışının etkenleri arasında sayılmıştır.

c) Gökalp, 1922 devrelerinde devletçi iktisat vurgularına yoğunlaşmış ve solidarizmi ideal yöntem olarak benimsemeye devam etmiştir. Bu kerte, aşırı bulduğu tarihî maddeciliği sınırlandırarak haklı görmekte, iktisadın hayat tarzına ve yönelimlere etkisine odaklanmaktadır.

d) Gökalp’ın 1924 devresinde kaleme aldığı yazılarda, devletin ticarete müdahalesi açıkça reddedilmiştir. İktisatta *adem-i merkeziyetçilik*, Durkheim’a atıfla idealleştirilmiştir. Bu doğrultuda dayanışmayı inşa edecek kadar iktisada müdahale edecek devlet, hak dâhilindeki özel mülkiyete karışmayacak, “siyasî memur” olarak ticarete hamle yapamayacaktır. Burjuva sınıfının oluşturulmasına yönelik vurgu ve özellikle *Çınaraltı Yazıları*’ndaki iktisada müdahaleye dair kanaatleri, onun liberalizme yaklaştığını göstermektedir.

Ziyaeddin Fahri’nin ‘İdeal Sosyalist’i: Ziya Gökalp

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun bibliyografyasında, en hacimli yer ayrılan isimlerden birisi, Ziya Gökalp’tır. Selefi üzerine, 1934’te Fransa’da yazdığı doktora tezinden vefat ettiği 1974 yılına değin birçok makale kaleme almıştır. Bununla birlikte, tez savunmasında Halbwachs’ın, Gökalp’ın iş bölümü hususunda Durkheim’ın fikrini Marxvari anladığı gibi farklı yorumlara da yazım hayatının başında tanık olmuştur.³⁶ 1960’lı yılların Türkiye’sinde sosyalizm tartışmalarının kuvvetlendiği düşünüldüğünde, müellifin yeniden Gökalp’a yönelmesi ve Türkiye’nin istikâmetine dair yorumlarında yer almasını istemesi anlamlıdır. Bununla birlikte, bu düşünürü *sosyalist* kılacak iddiaların neler olabileceğini, bu kaidelerin

³⁵ Ziya Gökalp, “İktisadi Adem-i Merkeziyet”, *a.g.e.*, s. 72-73.

³⁶ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İki Tez Koruması I: Z. Gökalp, Hayatı ve İçtimaiyatı Hakkında*, İstanbul: Türkiye Harsî ve İçtimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, 1936, s. 2.

her zaman müdafaa edilip edilmediğini incelemek, Fındıkoğlu'nun 'sosyalist Gökalp'ını tanımak için önemli olacaktır. Çalışmanın bu bölümünde, Fındıkoğlu'nun sosyalizm tasavvuruna değinip Gökalp'ı okuma biçimini aktaracağız.

Fındıkoğlu'nun sosyalizm tasavvuru, tabii olarak selefinden daha zengin bir arka plana yaslanır. O, sosyalizmi, *hâdise ve olgu olamamış bir temâyül* ya da *hâdiseleşme girişimlerinde bulunulan bir temâyül* olarak inceleyeceğini vadeder. Bu anlamda sosyalizm, arzu ve istikamet olmakla beraber, fikir cereyanlarını ortaya çıkarması, onu bütünüyle tatbik edilmesi gerektirmeyen bir hâdise kılar. Nitekim Türkiye'de de bu sosyalizm hâdisesinin etkileri 1908-1964 yılları arasında hissedilmiştir.³⁷

Genel itibariyle sosyalizmden, ferdi mülkiyetin ilgasının anlaşıldığını ifade eden Fındıkoğlu, sosyalizm kavramını iyice yokladığımızda, *mülkiyetin mutlak ilgasının, sosyalizme yabancı olduğunu* iddia eder. Sözelimi Fransız İhtilali, sosyalist addedilse dahî papazlar ve asilzâdeler elinde toplanmış mülkiyeti yayarak fertçi ilkeyi yükseltmiştir. Bu bağlamda kimi Marksistler de bu ihtilalin, ferdi mülkiyet namına yapıldığını kabul etmiştir. Üstelik, bir bakıma mülkiyeti bireyden alsa bile, Marksist sosyalizm yalnız üretim araçlarının kolektifleştirilmesini ister. Bu düzlemde bireyler, tüketimine yarayacak maddelere sahip olabilmektedir. Dolayısıyla, Fındıkoğlu'na göre sosyalizm, özel mülkiyetin mutlak şekilde kaldırılmasını gerektirmez. Nitekim, miras hukuku sistemine eleştirileri, mülkiyeti tam manasıyla bireye has kılar. Kolektifleştirme girişimlerinde dereceler ve sınıflar, sosyalizm tipolojilerini oluşturan unsurlardır. Bu anlamda Fındıkoğlu, çeşitli şıklardan teşekkül etmiş sosyalizm(ler)e olanak tanır.³⁸

Sosyalizmin birey ve toplum arasındaki tasarruflarına dair Fındıkoğlu, kolektif aidiyetin müphem bir formül olduğunu öne sürer. Bireyciliğin tam aksinde bulunan bütün kanaatler, sosyalizmi seciyelendirecektir. Kooperatifçilik ve müdahaleci devlet doktrinleri de bu müphem formülü takip etmektedir. Buna mukabil, bireyci bir tabiata sahip anarşist sosyalizm de türemiştir. Dolayısıyla ferdi, kolektivite içerisinde eritecek formülleri benimseyen komünistlerle mücadele içerisinde sosyalistler de vardır. Fındıkoğlu, farklı kanaatler bulunsa bile sosyalizmin, nihayetinde birey ve toplum arasındaki ilişkiyi, birey aleyhine tâbiyet üzerine inşa ettiğini düşünür. Buradan hareketle, sınıflar arasında eşitliği temin etmenin, devletin bulunduğu her yerde bir mefkûre olarak bulunduğunu, sosyalizmi tarif için de "içtimaî sınıflar arasında eşitlik" formülünün tek başına yeterli olmayacağını iddia eder. Nitekim Marx'a göre de sınıflar arasındaki eşitsizlik bir merhale olarak vardır ve hiçbir tedbir bu eşitsizliği ortadan kaldırmaz. Bu eşitsizlik, en nihayetinde patlak verecek ve sınıfsız bir kolektivist cemiyet meydana gelecektir. Fındıkoğlu'na göre eşitsizliğin doğallığı meselesi, liberalizmin ve Marksist düşüncenin birleştiği bir noktadır.³⁹

Fındıkoğlu, sosyalizm anlayışını serimlerken önce iki yaygın kanıyla hesaplaşır: Özel mülkiyetin ilgası ve ferdi, cemiyete kurban eden tekdüze sosyalizmin var olduğu düşüncesi. Bir sonraki aşamada, devletin iktisada müdahalesi meselesini, emeğin ödenmesi hususundan hareketle ele alır. Buna göre, iktisadî araçlara yön veren zihin, kolektivitinin zihni olmalı, devletin bünyesi, emeğin ödenmesinde de toplumsal yararı göz önüne alacak bir hâlet-i ruhiyenin hâsıl olmasını temin etmelidir. Nitekim kapitalist rejimde ücretin, arz ve talep kanununa göre ve toplum yararı göz önüne alınmadan ödenmesi tabii olacaktır. Ücreti, piyasaya göre değil, ahlâkî değerine ve toplumsal faydasına göre verecek el, şayet sermaye sahibine devletten verilmiş bir emir ya da sendikal teşkilâttan gelen bir zorlama olmadığında ancak kolektivite olabilecektir. Bu; yalnız siyasî hâkimiyetle ilintili liberal, devletçi ya da

³⁷ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Sosyalizm I*, s. 29-30.

³⁸ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 31-32.

³⁹ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 34-35.

bireyci bir devletin var olduğu cemiyette olanaksızdır. Fındıkoğlu'na göre sosyalizm doktrinlerinin ya üzerinde birleştiği ya da en azından birleşmeleri lâzım gelen şey bu vasıftır: Devletin iktisadî teşkilâta yön vermesi.⁴⁰

Fındıkoğlu, 19. asrın sosyalizmini, birtakım toplumsal değişimlerin etkisi altında gün yüzüne çıkan bir *sosyolojik faraziye* addeder. Fındıkoğlu'nun sosyalizmi, sosyolojik bir faraziye olarak düşünmesi, Gökalp'ın sınıflar arası eşitsizliği sosyolojinin öngörülerıyla çözmeye kalkışmasını andırır. Faraziyeler ne tamamen realitenin ifadesidir ne de büsbütün indî bir görüştür. Faraziyeler, realiteyi kavrayan kanunlara taşınmasıyla değişirler, kimi kabulleri de kısmen ya da tamamen terk edilirler. Bu bağlamda sosyalizm, topluma ilişkin kehanetlerde bulunan sosyolojinin, realitelerle karşılaştırılması lâzım gelen bir faraziyesidir: “XIX. asrın mahsulü olan sosyalizm temayülü, cemiyeti ve Deoleti sosyalistleştirmek düşüncesi de, içtimaî vâkıaları anlamak için beşerî zekânın vâkıalar karşısında bulduğu bir takım farazî münasebetler yekûnundan ibarettir.”⁴¹ Fındıkoğlu, bu hususta farazî münasebetlerin tatbikinde realiteye ve cemiyete uygunluğa dikkat çeker. Bu düşüncenin temelleri, 1934'te kurulan *İş ve Düşünce* mecmuasının da esasını oluşturmuştur. Dolayısıyla aksiyon felsefesi ve “hafif tertip” bir sosyalizm arasında terkip kurulmuş, sosyoloji cihetinden tatbik ve realite arasında uyum, bir koşul olarak serimlenmiştir. Bu yaklaşım biçimi, millet gerçekliğine uyumluluğun hareket noktası olarak okunabilmektedir. Nitekim Fındıkoğlu'nun millet tasarımı ve milliyetçiliğiyle birlikte düşündüğümüzde, onun enternasyonalist bir portre olamayacağı açıktır. Dolayısıyla *cemiyetin doğasına uygunluk* vurgularıyla iktisadî şartların yanına yerlilik arayışlarını da eşleştirebiliriz. Nitekim Gökalp nezdinde idealleştirdiği tutumun bir ayağı yerlilik olacaktır.

Fındıkoğlu, Ziya Gökalp'ın iktisada verdiği öneme binaen onu, tarihî maddeci olarak anan kimselerin var olduğundan söz eder. Ona göre bu “tarihî maddecilik” şayet dogmatik Marksist bir gönderim taşıyorsa, bu, Gökalp'ı anlamamaktan doğan bir yargı olacaktır. Buna karşılık Fındıkoğlu, Gökalp'ı, von Blov'un tasnif ettiği tarihî maddecilik türlerinden birine, iktisadî olaylara verdiği önem üzerinden dâhil edilebilir görür.⁴² Diğer yandan, mülkiyet, sınıf ve iktisadî devlet problemleri de sosyalizm türlerinin yaklaşım sergilemek üzere ittifak ettiği problemlerdir. Gökalp, içtimaî mülkiyet teorisine meydan vermesi ve fazla temettü teorisini serimlemesi açısından bu problemlere doğrudan temas etmiştir. Fındıkoğlu, bu hususta Gökalp'ın iktisadî yönünün ihmal edildiğinden şikâyet eder:

Eğer günümüzün güya “sosyalist” geçinen “aydın”ı arasına dış ticaretin, bankacılığın devletleştirilmesini istiyorsa bunun patolojik mahiyet arzeden dış ticaret ve banka realitelerine karşı bir reaksiyon olduğunu kabul etmeli ve yeni bir (İktisadî Ziya Gökalpçılık) çıkışı yaratmalıyız.⁴³

Ziya Gökalp'ı iktisadî açıdan diriltmenin yolu, Fındıkoğlu için devletçi ekonomiye yönelik vurgulardan hareketle kurulabilecektir. Üstelik, sendikalaşma hususunda 1965 Türkiye'si, Gökalp devresinden bile geridedir. Buna rağmen Gökalp'ın “demode” olduğunu ilân edenler bile olmuş, kimi yerlerde anma toplantıları yasaklanmıştır. Gökalp iktisadının sosyalist olup olmadığı sorusuna Fındıkoğlu, Gökalp'ın, Viyana'da toplanan II. Enternasyonalin sosyalist çıkırını da temsil eden “solidarist sosyalizm”in düşünürü olduğu şeklinde yanıt verir.

Fındıkoğlu konferansında, makalesinden tafsilatlı bir araştırma yapar. *Gökalp ve sosyalizm* konusunu seçerken “günlük fikir hareketlerinin etkisinde kaldığını” söylemeye lüzum görmediğini peşinen bildirir. Üstelik, yarı iktisadî ve içtimaî bir problem olan sosyalizm, Gökalp'ın da dikkatle üzerinde durduğu bir konudur. Fındıkoğlu, öncelikle Gökalp'ın iktisat

⁴⁰ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁴¹ Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁴² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Ziya Gökalp'ta Sosyalizm Telâkkisi”, s. 926.

⁴³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Ziya Gökalp'ta Sosyalizm Telâkkisi”, s. 930.

terbiyesini memleketimizin garp ile teması sonrası aldığını, iktisat meşguliyetinin İktisat Derneği ve *İktisadiyat Mecmuası* dönemlerinde arttığını, üstüne iktisadi kanaatlerini halka anlatabilmek için de *Yeni Mecmua'yı* neşrettiğini bildirir. Öte yandan Gökalp, 1919-1922 devrelerinde de *Küçük Mecmua'yı* neşrederek iktisat üzerine düşünmeye devam etmiştir. Fındıkoğlu, çalışması bağlamında 1909 öncesi Diyarbakır çevresini bir kenara bırakır ve kapitülasyonların sık tartışıldığı harp dönemi atmosferini hareket noktası olarak kullanır. Nitekim Gökalp da 1909 itibarıyla Fransız kaynaklarını takip etmesiyle ve Türkiye'ye gelen Alman sosyal bilimcilerle yakın temasıyla *fikir uzviyeti* hâlinde eser vermeye başlamıştır.⁴⁴

Fındıkoğlu, Gökalp'ın sosyalizme ilişkin tasavvurundan önce, sosyalizmin pratik tecrübesi olarak görülen Bolşevizmle irtibat kurma biçimini dikkate alır. Gökalp'ın öncelikle Bolşeviklerden gelecek zararlara odaklanması, ilk evrede Bolşeviklerin Türklük ve Türkiye için tehlike olduğunu şiddetle savunmasını beraberinde getirmiştir. Fındıkoğlu'na göre Gökalp'ın bu şiddetli muhalefeti her dönem aynı kalmamıştır. Nitekim harp de Türkiye aleyhine, farklı biçimde neticelenmiştir. Gökalp, Lenin'in Çarlık Rusya'sındaki Müslümanlara hitap eden Beyannamesi'nde, Çarlık'ı mahkûm ettiği ve azınlıklara istiklâl ve hürriyet vadettiği sırada, Rusya Türklerinin yer yer istiklâl kazanmalarını alkışlamış, Rusya'nın da "gerçek sosyalizm diyarı" olduğu zannına kapılmıştır. Fakat çok geçmeden, 1923-1924 yıllarında yeniden "kızıl tehlike" fikrine dönmüştür. Fındıkoğlu, dünyada Bolşeviklere ilişkin algının, Stalin'le birlikte iyice değiştiğini ilâve eder.⁴⁵

Fındıkoğlu'nun sosyalizmi formüllediğini düşündüğü pasajlarda Gökalp, iktisadın ferde doğru tekâmül etmekle beraber cemiyete doğru tekâmül etmesinin gerektiğini öne sürer. Özel mülkiyete karşı bir de içtimaî mülkiyet tesis edilmeli ve istihsaller hem ferdî hem de içtimaî olmalıdır. Bu içtimaî istihsaller, ona göre ferdî istihsalleri, tedavülleri düzenlenmeliydi. Sosyalizm, hukukî adalet teşkilatına benzer bir iktisadî adalet teşkilatı ortaya çıkmadığı için var olan bir ideoloji olmuştur. Fındıkoğlu'na göre bu devrede Türkiye'de, Gökalp'ın terminolojisine sahip bir yayın bulunmaz; aksine Bolşevizm'e karşı "aşağılık duygusu" taşıyan Aydınlik çevresi, Slav edasıyla onu yermeye çalışmıştır.⁴⁶ Fındıkoğlu'na göre Gökalp, millî iktisat formülünde devleti ve ferdiyeti beraber düşünmüştür. Bu doğrultuda devlet, liberal rejimin devleti değil, terbiye edicilik ve rehberlik niteliklerini haiz devlet olmalıdır. Fındıkoğlu, devlet ve iktisat arasındaki müdahale sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğine ilişkin Gökalp'ın sarıh fikrinin olmadığını düşünmektedir. Yalnız özel mülkiyetin, içtimaî mülkiyet namına ilga edilmesi *düşüncesinin olmadığını* mutlak olduğunu, ancak bunlar arasında ahenkli bir paslaşma olabileceğini öne sürer. Diğer yandan, Gökalp'ın sosyalizm tabirini kullanmadığının Fındıkoğlu da farkındadır:

Ziya Gökalp'ın millî iktisat ve siyaset-i içtimaiye ile meşgul olduğu sırada sosyalizm ile sosyoloji kelimesi altında ve onu kullanmak suretile de doğrudan doğruya meşgul olduğuna ait bir işaret yok. Fakat buna lüzum da olmasa gerek. Kaldı ki, Fransızca kanalı ile dünya sosyal meselelerini tâkip ettiği aşikârdır. *Kılızelmâ*'da Jaurés'den bahsettiğine göre onu da biliyor demektir.⁴⁷

Sosyalizme yönelik bir açık atıf yoksa bile Fındıkoğlu, içtimaî mülkiyet fikrinin üzerinde durulması, içtimaî iktisattan söz edilmesini ve müdahale eden devlet önermesini enteresan

⁴⁴ Fındıkoğlu, "Ziya Gökalp ve Sosyalizm", s. 52.

⁴⁵ Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 54-55.

⁴⁶ Türkiye'ye ilişkin düşünme çabalarının erken dönemde ilginç bir örneği, Şefik Hüsnü tarafından serimlenmiştir. Gökalp'ın "millet hâkimiyeti"ni vurguladığı bir yazıyı ele alan Hüsnü, *Aydınlik*'taki bir yazısında, Gökalp'ın "millet"ine karşı "işçi ve köylü" hâkimiyetini öne çıkarmaktadır. Bu devrelerin Türkiye'si dikkate alındığında Şefik Hüsnü, Marks'ın öngörülerıyla dahi çelişen bir tutum sergilemiştir. Bkz. Şefik Hüsnü, "Türk Münevverleri", *Aydınlik*, 10 (1922).

⁴⁷ Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 58.

bulur ve *ıçtimai politika yolu ile sosyalizmin*, Gökalp'ı işgal ettiğini öne sürer. Léon Bourgeois'nin solidarist kanaatleri ile Almanvari sosyal siyaset fikirlerini destekleyen Gökalp'ın, sosyalizmin gayrimümkün gayeler peşinde koştuğunu iddia etmesini şöyle ele alır: “*Hakikatte de günümüzün sosyal adalet sosyalizmi, ıçtimai politika vasıtası ile yahut malî siyaset yolu ile sosyalizm cereyanları, bundan şöyle böyle yarım asır önce solidarizm adlı aksiyon doktrininin başka şekillerde ifadesinden başka bir şey değildir.*”⁴⁸ Fındıkoğlu'na göre Gökalp'ın açıkça serimlediği millî iktisat tasavvurunun içerdiği iddialar, aradan geçen 40 yılda, artık solidarizm değil, sosyalizm hânesinde tartışılmaktadır. Fındıkoğlu, Gökalp'ın bu kanaatleri serdettiği yıllarda Sovyetvari sosyalizm propagandası yapan bir mecmua ve partinin varlığından söz ederek Gökalp'ın sosyoloji dilinden faydalandıklarını, ancak Gökalp'ın kuvvetli propagandadan habersiz görünmeyi tercih ettiğini iddia eder.

Asrî bir toplum ve devletin, sanayiye malik olmakla doğrudan irtibatlı olduğunu düşünen Gökalp'ın, millî sanayiye karşı Manchester ekolü liberallere 1916'da eleştiri kaleme aldığına dikkat çeken Fındıkoğlu, Türklere hükümetin rehberlik etmesi ve her toplumun kendi şartlarına göre rota tayin etmesine yönelik kanaatlerini “yaman teşhis” olarak niteler. Gökalp'ın talep ettiği ıçtimai mülkiyetin kaynağı, cemiyet teşebbüslerinden gelen fazla temettülerin toplamıdır ve bu temettüler, mağdur sınıfları sefaletten ve gelecek meçhuliyetinden kurtaracaktır. Fındıkoğlu'na göre bunlar, Gökalp'ın *sosyalizme dokunan düşünceleridir*.⁴⁹

Fındıkoğlu'nun çizdiği Gökalp portresi; 1914-1918 harbi sırasında millî iktisat siyaseti fikrini ortaya atmış, terbiye edici devlet telakkisini ortaya koymuştur. 1922-24 devresinde millî iktisat siyasetini sistemleştirerek *ıçtimai siyaset vasıtasıyla sosyalizm* üzerinde durmuştur. Fındıkoğlu, Gökalp'ın ıçtimai mülkiyet ve temettü fazlası vurgularını *solidarizm yolu ile düşünülen sosyalizm* olarak niteler. Burada zikrolunan sosyalizm tabirinin tartışmaya açık olduğunu bilen müellif, 1917-24 devresinde sosyalizm ve komünizm kavramlarının birbirinden ayrılmadığını, Gökalp'ın da bu karmaşık kullanışlardan çekingenlikle sosyalizm tabirini kullanmadığını söyler. Dolayısıyla solidarizm yerine sosyalizm tabirini kullanmakta mahzur görmemektedir. Üstelik, ona göre Gökalp'ın “gayrimümkün gayeler arkasında koşan sosyalistler”i, esasında sosyalistlere değil, komünistlere söylenmiştir.⁵⁰ Fındıkoğlu, konuşmasının nihayetinde bir de tavsiyede bulunmuştur:

1965 Türkiye “haddini aşarak gayrimümkün gayeler peşinde koşan” bir okuryazar zümresi karşısında. O halde Ziya Gökalp'ı bugün yâdedenler, onun “İçtimai Mülkiyet” teorisini yeniden ele almalıdırlar. Bu arada kendisinin 1915'te ilk temeltasını attığı Enstitünün - yani “İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü”nün- bu yolda, yani “Siyaset-i İçtimaiye” yolu üzerinde çalıştığını söylemekle kalalım.⁵¹

Gökalp'tan hareketle gününe dair tartışmalara yön vermek istediği açık bulunan Fındıkoğlu, tıpkı 1915 devrelerinde olduğu gibi 1934 yılındaki reformları takip eden yıllarda ülkeye gelen Alman sosyolog ve sosyal siyasetçi G. Kessler'in, sosyal siyaseti İktisat Fakültesi programına dâhil ettiğini hatırlatır. Ona göre bu dersler, “haddini aşan sosyalizmin” değil, aklın ve akl-ı selimin, ölçünün gösterdiği yönde, Gökalp'ın *solidarizm* olarak tabir ettiği anlayışı takip etmektedir. Bu meyanda 1965 Türkiye'sinde Gökalp, sosyalist ruha sahip bir portre olarak addedilebilir. Yeni Türkiye'de inşa edilecek yerli sosyalizm, Gökalp'ın ruhundan ilham alacak, gerekli malzemeyi de onun düşüncesinde bulabilecektir.

⁴⁸ Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 59.

⁴⁹ Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 60.

⁵⁰ Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 62.

⁵¹ Fındıkoğlu, *a.g.m.*, s. 63.

Sonuç

Ziya Gökalp'ın 1960'lı yıllarda Fındıkoğlu tarafından çizilen sosyalist imajına ilişkin çalışmamızda özel mülkiyet, tarihî maddecilik, enternasyonalizm ve devletin iktisada müdahalesi konuları etrafında iki düşünürün yaklaşımını serimleyerek ardından Fındıkoğlu'nun Gökalp'a dair yorumlarını naklettik. Bu bağlamda öncelikle Fındıkoğlu'nun, Gökalp'ı "sosyalist" addetmekteki ısrarının, devrin komünist sosyalizm cereyanlarına karşı çıkma istencinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Fındıkoğlu'nun "sosyalist Gökalp" imajından muradının bir yandan Türkiye'deki sol hareketleri yumuşatmak, diğer yandan liberalleşme eğilimleri gösteren muhafazakâr kitleyi hizaya getirmek olduğu iddia edilebilir.

Fındıkoğlu'nun Gökalp okuması, onun özel mülkiyetin yanında bir de içtimaî mülkiyet talebine, temettü fazlasının dağıtımı yoluyla sınıflar arası eşitsizliği aza indirmeye teklifine, millî iktisat bağlamında liberallere karşı radikal eleştirilerine ve dolayısıyla devletin, iktisada müdahalesi düşüncelerine yaslanmıştır. Bu yaklaşım biçiminde, Gökalp'ın devrelerinde komünist olmayan bir sosyalizm henüz tam anlamıyla berraklaşmamıştır. Dolayısıyla Fındıkoğlu'na göre solidarizm tabirinin yerini de akl-ı selim sosyalizm alabilir. Bu sosyalizm biçimi, komünizmin ve enternasyonalizmin unsurlarından uzaktır ve mümkün olmayan gayeler peşinde koşmaz. Gökalp'ın tarihî maddecilik eleştirisi, özel mülkiyeti ilga ve enternasyonallık endişeleri de bu anlamda sosyalizme yönelik eleştiri hüviyetini yitirmiş olur.

Gökalp'ın 1918-1923 devrelerinde ortaya koyduğu millî iktisat anlayışı bağlamında içtimaî mülkiyet talebi ve sınıflar arasındaki eşitsizliği ortadan kaldırmaya yönelik hamlelerini *İktisadiyat Mecmuası*, *Yeni Mecmua* ve *Küçük Mecmua* devreleri üzerinden takip eden Fındıkoğlu, Gökalp'ın iktisatta adem-i merkezîyetçiliği ön gördüğü 1924 tarihli *Cumhuriyet*'teki Çınaraltı yazılarını hesaba katmamış gözükmemektedir. Nitekim Gökalp'ın devletin iktisada müdahale düzeyini belirginleştirmemiş olduğunu söylese bile düşünür, ömrünün nihai evresinde devletin, yalnız millî iktisat doğuracak hamleleri başlatmakla mükellef olduğuna kani olmuştur. Sınıfsız bir toplum değil, sınıflar arasındaki eşitsizliği doğallaştırmanın imkânı aralanacak ve burjuva sınıfı fonksiyonunu icra edecektir. Devletin iktisada *daimî müdahalesi*, ancak iktisat mütehasıslarından müteşekkil bir devlet var olduğunda mümkün olacaktır. Bu anlamda tam aksi bir okuma yapabilmenin imkânı da aralanmaktadır: 60'ların Türkiye düzeninde de nüfus ihtiyacı belirli ölçülerde karşılanmış, devlet eliyle fabrikalar açılmış ve hür teşebbüs devresine geçilmiştir. Bu tabloda, nihayetinde liberalizme yönelmiş bir Gökalp portresinin, sorunlara nasıl bir yanıt vereceği, bütünüyle spekülâtif renge bürünür. Buna mukabil, bugün ancak "sosyal devlet" anlayışına sahip olarak görebileceğimiz Gökalp'ın "sosyalizmin geniş ailesinden" sayılabilecek talepleri, 1965 yılı Türkiye'sinde aksiyon gösteren sosyalist ve komünist girişimleri ne ölçüde tatmin edebileceği ve Fındıkoğlu'nun maksadının hâsıl olup olmadığı düşünmeye değerdir. Bununla birlikte Gökalp solidarizminden sosyalizme geçilebileceği gibi modern okumalardan hareketle bugün, adem-i merkezîyetçi iktisadı kabulünden kalkarak Gökalp'ın, *kapitalist solidarizmin* temellerini attığını öne sürebiliriz. Zira Fındıkoğlu'nun sosyalist Gökalp'ında sabite, belirsiz gördüğü devletin iktisada müdahalesi düşüncesiydi; halbuki Gökalp, 1924'te kaleme aldığı son yazılarında ihtisad düşüncesine yoğunlaşmış, devleti yalnız başlangıç hamlelerini yapmakla mükellef saymıştır.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Ahmet. "Ziya Gökalp Bey", *Ziya Gökalp Dergisi*. Sayı 1 (1974).
- Bora, Tanıl. *Cereyanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Bıçak, Ayhan. "Düşünür Örneği Olarak Ziya Gökalp", *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*. Sayı 14 (2008).
- Ergan, Nevin Güngör. "Türk Düşünce Geleneğinde Ziya Gökalp - Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu Devamlılığı", *Ziya Gökalp*. ed. Korkut Tuna&İsmail Coşkun, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Komünizm ve Türk Gençliğinin Fikir Terbiyesi*. İstanbul: Türkiye Muallimler Birliği, 1953.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *İki Tez Koruması I: Z. Gökalp, Hayatı ve İçtimaiyatı Hakkında*, İstanbul: Türkiye Harsî ve İçtimai Araştırmalar Merkezi Kitapları, 1936.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Sosyalistler XIII: Ziya Gökalp*. İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1966.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Sosyalizm I*. İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1976.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul: Türk Muallimler Birliği, 1955.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Ziya Gökalp Sosyalist Midir" *İş ve Düşünce Mecmuası*. 31/254 (1966), s. 17-47.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Ziya Gökalp'ta Sosyalizm Telakkisi", *Türk Kültürü*. Ziya Gökalp Sayısı, 1965, s. 924-930.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Ziya Gökalp ve Sosyalizm", *1964-1965 Ders Yılı Sosyoloji Konferansları V*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Yayını.
- Güngör, Nevin. *Kültür - Eğitim - Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Gökalp, Ziya. *Çınaraltı Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Gökalp, Ziya. *Felsefe Dersleri*. hz. Ali Utku & Erdoğan Erbay, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006.
- Gökalp, Ziya. *İslâm Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Gökalp, Ziya. *Küçük Mecmua Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, hz. Mehmet Çalışkan, İstanbul: Historia Yayınları, 2018.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler I*. hz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler IV*. hz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Gökalp, Ziya. *Makaleler VIII*. hz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Gökalp, Ziya. *Yeni Mecmua Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Gökalp, Ziya. *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1974.
- Heyd, Uriel. *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. Çev. Cemil Meriç, İstanbul: Sebül Yayınevi, 1980.
- Hüsnü, Şefik. "Türk Münevverleri", *Aydınlık*, Sayı 10 (1922).

Kaçmazoğlu, H. Bayram. “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Prens Sabahattinci Görüşlerle İlişkileri ve Kalkınma, Kooperatifçilik, Ekonomi, Sanayileşme, Kentleşme Konularındaki Düşünceleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi”, *Sosyologca*. Sayı 21 (2021).

Kaçmazoğlu, H. Bayram. *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri*. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000.

Kessler, G. *Kooperatifçilik*. çev. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940.

Odabaşı, Arda. “II. Meşrutiyet Döneminde Emekten Yana ve “İlimli Sosyalizm” Yönelimli Bir Yayın: Say ü Amel”, *Akdeniz İletişim Dergisi* 20 (2013), s. 8-23.

Sadi, Kerim [A. Cerrahoğlu]. *Ziya Gökalp: Tarihî Materyalizmin Muarızı*. İstanbul: Çeltut Kolektif Şirketi Matbaası, 1940.

Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp: İttihat Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi, 1943.

Tolga, Osman. *Ziya Gökalp ve İktisadî Fikirleri*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1949.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Etik Kurul Raporu: Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır.
--

Katkı oranı beyanı: %100

Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması yoktur.
